

Claudia-Ileana SPINEANU
(Universitatea de Vest din
Timișoara)

Retoric și comunicare în spațiul cultural românesc din secolul al XIX-lea

Abstract: (Rhetoric and Communication in the Romanian Culture from the Nineteenth Century) The 19th century of the Romanian culture is dominated by rhetoric, not only in its textual, erudite expression, but also in its theoretical forms. The theoretical texts published in this period show a strong wish of the Romanian scholars to apply classical models in writings and in the Romanian language practice. The possibilities of the Romanian language in the 19th century being limited, the role of the rhetoric authors was huge for the development of the modern literary Romanian language, their effort for building an aesthetic language being evident in the literary practice of the treaties. Thus, the Romanian literary language and literature was led to its self-consciousness affirmation, proving with valuable arguments the possibilities of the Romanian language in the 19th century. The enlightenment ideas (patriotism, "progress", "enlightenment" under the influence of the creative personalities, improvement of language based on the social progress etc.) have led to the renaissance of the Romanian culture. On the way opened by the rhetorical intertextuality (uninterrupted in the Romanian culture regardless of epochs), some authors of that time recommended as a "duty" of the creators to follow the rules imposed by the "classical" style, which governs the Romanian poetics for the time being. However, in the second half of the 19th century, the poetic expression improves and, even though it still uses the conventional expression, it becomes more natural on its way to the modern and mature poetics from the end of the 19th century.

Keywords: paradigmatic vision, model, rule, canon, imitation, mimesis, prépon, harmony, elocutio, ornatus, patriotism, "enlightenment", taste, mimetic vision, poetic vision, poetic revolution, modern vision

Rezumat: În spațiul românesc al culturii majore, secolul al XIX-lea este dominat de retorică, în manifestarea ei textuală, savantă, erudită, dar și în manifestările teoretice. Textele teoretice publicate în această perioadă dovedesc puternica dorință a creatorilor români de a oferi scrisului și practicii limbii române modele stilistice clasice, a căror atemporalitate să asigure îndepărtarea conținutului de uzul cotidian al limbii literare, de uzul popular. Dorința de „universalitate” a limbii se manifestă consecvent sub semnul conținutului ei artistice de tip clasicist. Posibilitățile limbii române din secolul al XIX-lea fiind limitate, rolul autorilor de retorică a fost uriaș în procesul dezvoltării limbii române literare, întrucât prin efortul lor de estetizare a limbii, prin travaliul pe care l-au realizat în cadrul practicii literare din tratatele lor, au reușit să „îndrepte” limba literară și literatura română spre afirmarea conținutului ei de sine. Principiile fundamentale ale Iluminismului au declarat și au susținut procesul de „cultivare” a limbii române, idei importante ale acestui curent (patriotism, „geniu” al limbii, „progres” și „luminare” a maselor sub influența personalităților creatoare, perfecționare a limbii odată cu progresul social etc.) conducând la regenerarea culturii române. Continuatorii ai unei intertextualități retorice (neîntrerupte în cultura română indiferent de epocă), unii autori au recomandat ca o „datorie” a creatorilor „păzirea” regulilor, legi de netrecut ale stilisticii clasice, ce dau sens, deocamdată, mișcărilor „poetice” românești. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, expresia poetică se lăfăiește și, deși încă tributară expresiei convenționale, devine mai naturală, evoluând spre poetica modernă, autonomă și matură, de la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Cuvinte-cheie: viziune paradigmatică, model, normă, canon, imitație, mimesis, prépon, armonie, elocutio, ornatus, patriotism, „luminare”, gust, viziune mimetică, „poetică a viziunii”, „revoluție poetică”, viziune modernă

Încă din epoca veche, limba literară românească, în direcția ei erudită, s-a aflat sub influența retoricii. Filonul retoric, care străbate cultura europeană ca un fir roșu din Antichitate și

pân în prezent poate fi regăsit cu certitudine și în cultura română. Elocvența¹ i-a caracterizat în mod cert și pe strămoșii noștri, chiar dacă nu au existat la noi coli celebre de retorică, precum cele din Grecia sau Roma antică. Calitatea de a vorbi bine² în fața unui auditoriu, de a povăui și de a îndemna la acțiune, nu le era străină conducătorilor militari și politici, preoților, regilor, domnitorilor de mai târziu. Sunt binecunoscute în istorie întâlnirile lui Ștefan cel Mare cu poporul la Direptate, după fiecare victorie, unde, în mod cert, voievodul ținea discursuri în limba toară.

Elemente de retorică propriu-zis pot fi identificate în spațiul românesc, însă, abia odată cu scrierile în care conștiința propriu-zisă artistică începuse să se manifeste. Adevărată matrice pentru „romanitatea *in statu nascendi*”³, „retorica se va plia armonios pe limba română – o lingvistică a unei limbi romanice tinere, aflată în curs de modelare după principiul exemplarității și excelenței lingvistice și literare. Putem afirma că de-a lungul timpului retorică a evoluat, căpătând forme specifice culturii și limbii spațiului românesc, așa încât, chiar dacă s-a manifestat constant pe tot parcursul istoriei, această disciplină ancestrală răspuns «nevoilor» românești și specificului nostru național. Evident încă din epoca veche (prin urmare și înainte de secolul al XVIII-lea⁴), retorică românească se manifestă la noi „mai întâi ca «stilistică» implicată într-o practică literară tot mai conștient de travaliul asupra limbii literaturii, pe care îl descoperim, adesea, foarte intens și sistematic, în proza românească veche”⁵.

În spațiul românesc al culturii majore, secolul al XIX-lea este dominat de retorică, în manifestarea ei textuală, savantă, erudită, dar și în manifestări teoretice. Textele teoretice publicate în această perioadă dovedesc puternica dorință a criticilor români de a oferi scrisului și practicii limbii române modele stilistice clasice, a căror atemporalitate să asigure îndepărtarea conștient de uzul cotidian al limbii literare, de uzul popular. Dorința de „universalitate” a limbii se manifestă consecvent sub semnul conștiinței artistice de tip clasicist.

Posibilitățile limbii române din secolul al XIX-lea fiind limitate, rolul autorilor de retorică a fost uriaș în procesul dezvoltării limbii române literare, întrucât prin efortul lor de estetizare a limbii, prin travaliul pe care l-au realizat în cadrul practicii literare din tratatele lor, au reușit să „îndrepte” limba literară și literatura română spre afirmarea conștiinței ei de sine.

Principiile fundamentale ale Iluminismului au declanșat și au susținut procesul de „cultivare” a limbii române, idei importante ale acestui curent (patriotism, „geniu” al limbii,

¹ Doina Comloan și Mirela Borchin (*Dicționar de comunicare lingvistică și literară*, vol. I, Timișoara, Editura Excelsior Art, 2002, p. 147) definesc retorică drept: „cea mai veche dintre disciplinele care au ca obiect utilizarea limbii în comunicare. Ea este definită ca *ars bene dicendi* (Quintilian), în sensul de a vorbi eficient, pentru a obține rezultatul scontat, dar și de a vorbi frumos «frumos», «atractiv» «în mod plăcut»”.

² Titu Maiorescu punctează, pamfletar, diferența dintre cei cu darul vorbirii: „orator”, „retor”, și „limbut”, e drept, pentru oratorii (mai ales din tribuna politică) sfârșitul de secol XIX și începutul de secol XX: „Atât oratorul, cât și retorul și limbutul au darul vorbirii; dar oratorul vorbește pentru a spune ceva, retorul pentru a se auzi vorbind, limbutul pentru a vorbi. Motivul oratorului este precizarea unei situații publice, afirmarea sau combaterea unei idei, convingerea unui auditoriu; mobilul retorului este dorința de a trece de orator sau îngâmfarea erudiției, sau încântarea de sonoritatea propriilor sale cuvinte; pornirea limbutului este de a se amesteca și el în vorbiri oriunde și oricum. Pe orator îl stăpânește scopul, pe retor – deertăciunea, pe guraliv – mândria de limbă” (Titu Maiorescu, *Critice*, vol. II, ediție îngrijită de Domnica Filimon, București, Editura Minerva, 1973, p. 343).

³ Ileana Oancea, *Istoria stilisticii românești*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, p. 24.

⁴ S-a afirmat că retorică ar fi apărut în spațiul românesc abia în secolul al XVIII-lea, lucru neadevărat, de vreme ce dimensiunea retorică a culturii și limbii literare este detectabilă în cultura română încă din epoca veche, însă ea devine explicită atât ca teorie, cât și ca practică a scrisului românesc pe parcursul secolului al XIX-lea.

⁵ Ileana Oancea, *op. cit.*, p. 26.

„progres” și „luminare” a maselor sub influența personalităților creatoare, perfecționare a limbii odată cu progresul social etc.) conducând la regenerarea culturii române.

Orientarea retoricii românești spre limba națională, spre originea ei latină, se va realiza mai ales sub auspiciile Iluminismului. Problema „cultivării limbii” era, în viziunea iluminiștilor, punctul fundamental al programului lor cultural, idealul „regenerării” și al „luminării” spirituale și culturale a poporului, specific ideologiei iluministe, fiind posibil doar prin progresul limbii.

Nucleul iluminismului românesc l-a reprezentat Școala Ardeleană, a cărei activitate politică s-a concretizat în scrierea manifestului *Supplex Liberus Valachorum Transilvaniae*, prin care se cerea anularea tartatului „Unio Trium Nationum”, care prevedea ca românii să nu aibă niciun drept politic. În domeniul socio-cultural, activitatea Școlii Ardelene a vizat înființarea de școli în limba română și tipărirea de manuale și cărți de popularizare a țării ei în limba română.

Ideea cultivării limbii a proliferat în Epoca Luminilor în toate provinciile românești, cultivarea limbii apărând ca o expresie a progresului cultural⁶. Limba este definită din perspectiva evoluției ei *na iunii*, a *neamului*⁷. Preocupările pentru limbă pornesc de la modelul latinei, această opoziție având la bază și nevoia demonstrării originii romanice a poporului român. Mergând mai departe, dorința de unitate a neamului românesc, dorința unirii celor trei Principate, a însemnat și dorința de unificare a limbii, de utilizare a limbii române literare unitare. Prin urmare, cultivarea limbii includea și ideea de *patriotism*. „Instrument” al unificării spirituale naționale, limba este „expresie a latinității și continuității noastre, materializare a trecutului și a gândirii generațiilor care se succed”⁸.

Punctul de plecare al interesului deosebit pentru cultivarea limbii este, deci, în primul rând, patriotic și cultural, noțiunile *limbă*, *na iune* și *cultură* ajungând chiar să se confunde: „[...] limba și naia cu același pas și secesc”⁹. Este vorba de o interdependență, de o acțiune reciprocă, cei trei termeni nemaiputând fi gândiți decât împreună :

„Strictă interdependență între idee și cuvânt presupune, de fapt, o acțiune reciprocă, dialectică, bine definită la toți iluminiștii români. Cu toate acestea, o limbă capabilă să exprime idei înalte. Dar pentru a avea o astfel de limbă, este necesar ca ea să atingă mai întâi nivelul corespunzător de cultură. Punctul de plecare și de ajungere este deci unul și același: « țina », « lumina »”¹⁰.

⁶ Vezi Adrian Marino, *Iluminii țării români și problemele «cultivării limbii»* (II), în „Limba Română”, XIII, nr. 6, 1964, p. 584.

⁷ Cf. Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, vol. 4. *Elemente de istorie culturală*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2003, p. 269-286. Autorul vorbește despre evoluția termenului *neam*, de la sensul textelor religioase din secolul al XVI-lea, legat de „înruinare”, de „rud”, „rubeenie” (sens regăsit și astăzi) la sensul legat de „naționalitate”, „popor”, apărut în secolul al XVII-lea (primele atestări ale acestui sens fiind înregistrate în Transilvania, acolo unde, fără îndoială, românii alcătuiau o naționalitate, dar, probabil, și sub influența termenului magh. *nem*). Alexandru Niculescu enumeră „conotațiile subiacente” ale termenului de *neam* (*românesc*): „trădărie”, „ortodoxie”, „autonomie națională”, „afirmarea unei identități etnice exclusiviste” și concluzionează: „Românii au nevoie, în credința noastră creștină milenară, și în aleagă libertatea de a crede în Dumnezeu, cu aceeași feroare, o au și celelalte confesiuni etnice și inter-etnice, care constituie, laolaltă, națiunea României de astăzi. Din care face parte, majoritar, cu autoritate, și «neamul» românesc”.

⁸ Doina David, *Sinteze de limbă literară*, I, Timișoara, Tipografia Universității de Vest, 1984, p. 54.

⁹ Paul Iorgovici, *Observații de limbă românească*, Buda, 1979, p. 81.

¹⁰ Adrian Marino, *Iluminii țării români și problema «cultivării limbii»* (I), în „Limba română”, Anul III, nr. 5/1964, p. 574.

Progresul lingvistic era gândit pe două coordonate: legiferarea limbii (care revenea gramaticienilor, logicienilor) și creația (pusă în grija scriitorilor, a „geniilor”). Principiul intervenției și al „îndrăzneții” creatoare a fost susținut mai insistent decât de către autorii ardeleni. Aceștia au intuit rolul deosebit de important în cultură al „învățatului”, al „culturarului”, al „savantului”, a cărui menire nu este doar de a îmbogăți limba, ci și de a asigura accesul maselor la cultură și învățături:

„Dacă într-o nație se află mai mulți oameni învățați, cuvintele acele învățate mai deseori se aud, până din zori încep să vorbească mai toți și cei proști și să iese limba înmulțită cu mai multe feluri de vorbe”¹¹.

În strâns legătură cu „geniul” limbii, iluminismul românesc a avut ideea de „măiestrie”, care are în vedere progresul artistic prin supunerea la reguli. Iată că și iluminismul a eză limba, într-o primă etapă, în „barca” retorică, alături de învățății care trebuie să o modeleze metodic și să o transmită apoi poporului pe cale pedagogică:

„Odată admis principiul intervenției creatoare în materie de limbă, ideea care-și face loc în conștiință este aceea de „măiestrie”. Noiunea implică nu numai progres ideologic, ci și artistic și se rezolvă pe o latură în conceptul de «retorică». Este o primă fază a procesului de «cultivare» a limbii prin supunerea la reguli, la formule și scheme date, preconstituite. «Învățat» în materie de limbă procedea deocamdat prin acțiune metodică, rigidă. Numai el este acela care posedă secretul limbii și al stilului, pe care în elegeră să-l comunice poporului pe cale pedagogică. Astfel se explică faptul că noiunea de «retorică» începe să se răspândească și numai în iluminism apar primele *Retorici* românești. [...] În opera de «cultivare» a limbii, poporul – după iluminism – trebuie oarecum condus de mână, cu scopul de a-l ridica, a-l face să înțeleagă dreptat «măiestria» scriitoricească”¹².

Concepte privitoare la limba literară, întâlnite pentru prima dată într-o formă explicită la coala Ardeleană vor fi mai târziu reluate și regândite sau aprofundate, fiind coordonatele centrale ale gândirii în epoca modernă a culturii și limbii românești:

„[...] doctrina lingvistică a colii Ardeleni – născută din raționalismul, practicismul și spiritul critic al iluminismului, din ideea acestuia de progres și educație, din cultul lui pentru valorile clasice și deschiderea spre cele specific naționale – a fost mereu prezentă în epoca modernă a culturii și limbii românești. Ea a conturat direcțiile fundamentale, obiectivele activității normative din secolul al XIX-lea (unificarea și modernizarea normelor, sublinierea caracterului latino-romanesc al limbii, desvârșirea ei din perspectiva punctelor de vedere ale retoricii tradiționale), a ezătat la baza preocupărilor pentru limbă însemnată motivație politică, pe care acestea au purtat-o până târziu, și a cuprins în sine atât germenii aspectelor pozitive ale cultivării limbii din secolul trecut, cât și ai exceselor (în special latiniste) caracteristice acesteia”¹³.

Aadar, iluminismul (mai ales nucleul colii Ardeleni) a influențat hotărâtor retorica românească.

O istorie a retoricii românești din secolul al XIX-lea trebuie să aibă în vedere manualele și tratatele de retorică, tiprite sau manuscrise (multe dintre tratatele de retorică sunt încă nepuse în circulație), lucrările speciale de gramatică, poetică, stilistică, teorie literară, dar și prefețele și articolele publicate în acea vreme.

¹¹ Paul Iorgovici, *op. cit.*, p. 10.

¹² Adrian Marino, *Iluminismul românesc și problema «cultivării» limbii* (II), p. 581.

¹³ Doina David, *Sinteze de limbă literară*, I, p. 40.

Primul tratat tip rit de retoric îi aparține lui Ioan Piuariu-Molnar¹⁴. *Retorica, adev înv tura i întocmirea frumoasei cuvânt ri*¹⁵ aparține, în egal măsură, iluminismului și noului spirit al veacului. Cea dintâi retoric românească este, a adăuga, un prim răspuns al aspirațiilor de cultivare și perfecționare a limbii noastre literare. Textul pune în fața cititorilor un scriitor și cîrturar progresist, care marchează începutul unei epoci de renaștere spirituală.

Simeon Marcovici¹⁶ repetă structura vechilor retorici, dar noutatea adusă de tratatul său, *Curs de retoric*¹⁷, este aceea că „regulile” retorice se transformă în îndreptar practic pentru studiul literaturii clasice.

A doua retoric românească apare la București în momentul prielnic al înscrierii retoricii ca disciplină obligatorie în primele programe ale colii naționale, elaborate de Gheorghe Lazăr și Gheorghe Asachi. Marcovici abordează modalitățile de perfecționare ale artei discursului într-o lucrare cu caracter normativ. Deopotrivă teorie a argumentării și teorie a literaturii, *Cursul de retoric* ilustrează o sinteză a formelor tradiționale, reformulate și reorganizate în acord cu concepțiile ideologice ale culturii noastre din acea vreme.

Dimitrie Gusti¹⁸, prin *Ritoric pentru tinerimea studiosă*¹⁹, marchează un moment important în istoria retoricii românești, aducând contribuții importante la dezvoltarea retoricii și poeziei românești. Claritatea definițiilor, formulate cu un vocabular apropiat de cel de actual, eleganța exprimării, bogăția citatelor, comentariile nuanțate, dovedesc progresul disciplinei retorice.

Manualul lui Dimitrie Gusti este o operă complexă, care combină atât concepte ale retoricii antice, cât și viziunea modernă, autorul stabilind puncte de contact între diverse orientări. Ambianța socială și artistică modernă (aparitia vieții politice care a dat naștere oratoriei parlamentare, răspândirea tiparului, consolidarea romantismului) poate fi detectată în *Retorica* lui Dimitrie Gusti, care, mai receptiv la nou decât predecesorii săi în arta vorbirii, construiește o ideologie clară și coerentă, bazată pe un vast repertoriu spiritual românesc. Structurile retorice, clar formulate și analizate, sunt analizate într-o manieră modernă, unele dintre ele fiind valabile și azi, elementele de noutate ale operei sale fiind maniera personală de apreciere a fenomenului literar și spiritul critic aplicat în analiza operelor literare românești.

¹⁴ Ioan Piuariu-Molnar (1749-1815) a fost medic oftalmolog, profesor la școala medico-chirurgicală din Cluj-Napoca și cîrturar progresist. El a inițiat un proiect de înființare a „Societății filozofice a neamului românesc din marele Principat al Ardealului”, care își propunea tipărirea de cărți pentru popor pentru propagarea culturii, cunoașterea istoriei naționale pentru susținerea unității spirituale a românilor și popularizarea științelor.

¹⁵ Ioan Piuariu-Molnar, *Retoric adev înv tura i întocmirea frumoasei cuvânt ri. Acum întâi izvodit pe limba românească, împodobit și întemeiat cu pildele vechilor filozofi și dascăli bisericești*, ed. I, Buda, Editura Universității din Pesta, 1798; ed. a II-a, ediție critică, prefață, note asupra ediției, glosar și indice de Aurel Sasu, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1976.

¹⁶ Simeon Marcovici (1802-1877) a fost profesor la Colegiul „Sfântul Sava” din București. Cîrturar important al secolului al XIX-lea, fost elev al Academiei Domnești, cu studiile făcute la Pisa și Paris, în 1847 a primit un premiu însemnat pentru diferitele lucrări alcătuite spre folosul culturii românești.

¹⁷ Simeon Marcovici, *Curs de retoric*, Ed. I, București, Tipografia lui Eliad, 1834; ed. a II-a, *Curs de retoric*, în *Critica românească de artă oratorică*, ediție îngrijită, prefață și note de Mircea Frînculescu, București, Editura Minerva, 1990.

¹⁸ Dimitrie Gusti (1880-1995) a fost sociolog, profesor la Universitatea din Iași și Universitatea din București. În calitate de ministru al educației a elaborat un proiect de reformă școlară.

¹⁹ Dimitrie Gusti, *Ritoric român pentru tinerime*, Ed. I, Iași, Tipografia Buciumului Român, 1852; Ed. a II-a, *Ritoric pentru tinerimea studiosă*, Iași, 1875; Ed. a III-a, Ediție îngrijită, studiu introductiv, note și indice de nume de Mircea Frînculescu, București, Editura științifică și Enciclopedică, 1984.

În *Retorica* sa, Cristu Negoescu²⁰ trece în revistă principalele subdiviziunile retoricii, aducând în plus, un *Appendice* de forma unei antologii de texte literare.

Manualul colar prezintă, sintetic, principalele calități necesare celui ce rostește un discurs public: memoria, mișcările, pronunția, deci partea artei oratorice numită „acțiune”. Autorul folosește o bibliografie amplă, iar printre retoricienii citați se remarcă Ioan Piariu-Molnar, Simeon Marcovici și Dimitrie Gusti, semn că retorica îi cucurise o tradiție pe pământ românesc.

Mergând pe urmele lui Dimitrie Gusti (baza documentară în *Retorica* este, fără îndoială, *Ritorica* profesorului ieșean), Cristu Negoescu este de părere că regulile artei oratorice nu îi sunt specifice doar discursului, ci că ele se aplică la toate tipurile de compoziții literare. Cunoașterea acestor reguli este necesară, în viziunea sa, pentru orice subiect care urmează să fie tratat.

Interesul pentru retorică se intensifică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Apar manuale, tratate, lecții de literatură sau lecții de stilistică care includ elemente ale artei persuasiunii. Abordând un capitol important al artei de tiință a oratorului – argumentele, Alexandru Aman scrie o lucrare foarte importantă pentru istoria retoricii și a culturii românești, *Logică judecătorească*²¹. Lucrarea lui Aman este prima încercare de analiză detaliată a unui capitol important al artei de tiință a oratorului, și anume argumentele.

O lucrare importantă de retorică din secolul al XIX-lea este și *Practic pe scurt în explicațiile retorice*²². I. Benescu, „o retorică practică pentru seminare”, în care autorul acordă atenție deosebită dispozițiilor, mai puțin invențiilor și elocințelor, pentru ilustrarea cărora autorul recurge la exemple din panegiricele și dominicalele lui Ilie Miniș.

*Despre elocința română*²³ a lui V.A. Urechia este o altă lucrare importantă a secolului al XIX-lea, înfruntând lupta de opinii în viața politică românească, mai ales după instaurarea regimului constituțional. Autorul vorbește despre „oratoria parlamentară”, insistând asupra „condițiilor” oratorului modern, care trebuie să domine (cu argumente riguroase și apelând mai puțin la *pathos*), o adunare uneori chiar ostilă, să înfrunte, prin arta improvizată, obiecțiile aduse chiar în timpul expunerii.

*Manualul de retorică*²⁴ al lui Gheorghe Adamescu este mai explicit, cuprinzând exemple și analize literare, această lucrare fiind, de fapt, o retorică practică. În „Prefața” *Manualului*, autorul insistă asupra importanței exercițiilor practice de către elevii a regulilor genurilor literare, prin lectura unor fragmente de text. Prin urmare, retorica se îndreaptă dinspre teorie spre practică, spre exemplu.

Aceiași tendință se întâlnește și în *Retorică și carte de citire*²⁵ de Greg. Pletosu și Ion Gheție, lucrarea celor doi fiind mai cu seamă un manual de compoziție și analiză.

²⁰ Cristu Negoescu, *Retorica*, Ploiești, Editura „Progresul”, 1883; *Retorica și stilistica*, Edițiunea a III-a revizuită și completată, București, Editura Librăriei H. Steinberg, 1896.

²¹ Alexandru Aman, *Logică judecătorească sau Tratat de argumenturi legale, urmat de Logica condițiilor ei*, București, Tipografia „C.A. Rosetti” și Viterhalder, 1851.

²² I. Benescu, *Practic pe scurt în explicațiile retorice*, București, Impr. Sântei Mitropolie, 1854.

²³ V. A. Urechia, *Despre elocința română*, București, Tipografia Ioan Weiss, 1867.

²⁴ Gheorghe Adamescu, *Manual de retorică*, București, Editura Librăriei H. Steinberg, 1899.

²⁵ Greg. Pletosu și I. Gheție, *Retorică și carte de citire pentru clasa a VI-a Gimnazială*, Ed. I, Bistrița, Tipografia Carol Csallner, 1896; Ed. a II-a, *Retorică și carte de citire pentru învățământul secundar*, Nășăud, 1909.

*Tratatul de literatură*²⁶ al lui Al. G. Dr ghicescu, este o lucrare tipică pentru condiția retorică la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea și pentru în elegerea conceptului de literatură, fiind inspirat din *Retorica franceză*, scris de Crevier, dar și din *Retorica* lui Dimitrie Gusti, ea însăși tributară în unele privințe textului lui Crevier. Aducând, în plus față de Dimitrie Gusti, doar câteva exemple privind elocința de tribun (sacră, militară, judiciară, academică) și elocința scrisă (filozofică, istorică, poetică, epistolară), Al. G. Dr ghicescu preia aproape în totalitate textul *Retoricii române pentru tinerime*.

În ceea ce privește *Poetica*, aceasta cuprinde un studiu istoric al genurilor poetice: poezia lirică, poezia epică și poezia dramatică, poezia alegorică, poezia didactică, poezia satirică, poezia pastorală, poezia populară, poezia fugitivă. Ceea ce autorul numea „un mic tratat asupra versificației române” nu este altceva decât o suită de comentarii privind ritmul, măsura, cezura, versul sau strofa.

Ion L. Z. Rădulescu, în *Elemente de poezie română*²⁷, realizează o împărțire a poeziei într-o secțiune teoretică și alta practică, acordând atenție comentariului (încă hazardat) al poeziei și definirii genurilor acesteia. Astfel, „Ființa poeziei” vizează: *speciile frumosului, sublimul, tragicul, comical, urâtul*; „Forma poeziei” are în vedere: *prozodia, metrica, ritmul, rima* etc., în timp ce „Genurile poeziei” includ: *poezia populară, poezia epică, epica descriptivă, epica lirică, poezia dramatică* și alte „forme poetice”.

M. Străjănuș²⁸ tratează în aceeași perspectivă poetică, cu deosebire ca „ființa poeziei”, despre care vorbea Ion L. Z. Rădulescu va deveni materia estetică, în forma în care aceasta se va impune în cultura română în secolele următoare. Este evident faptul că la sfârșitul secolului al XIX-lea distincția între teoria literaturii, istoria și critica literară nu era atât de rigidă precum în cultura de azi.

Manualele de stilistică de Ioan F. Negruțiu²⁹ și M. Străjănuș³⁰ sunt valoroase îndrumări generale pentru compoziție. Capitolele de stilistică sunt amestecate uneori cu problemele de versificație, iar regulile elocvenței se aplică tuturor genurilor literare.

Am punctat cele mai importante tratate de retorică și stilistică din secolul al XIX-lea³¹. Multe asemenea scrieri ale vremii au rămas, așa cum am mai afirmat, în manuscris. În toate manualele de retorică ale vremii se remarcă conștientă și evidentă stilul, ca o necesitate a exprimării. Preocupările „retorice” sunt o trăsătură generală, cel puțin la nivelul teoretic, a gramaticilor epocii, care se alcătuiesc sub auspiciile retoricii. De asemenea, interesul acordat organizării discursului este o caracteristică dominantă a lucrărilor de retorică ale epocii.

În ceea ce privește regulile „retorice”, acestea vor fi prezentate aparent eclectic în majoritatea tratatelor, figurile de retorică fiind concepute ca invariante stilistice ale literaturii, gata să fie umplute cu experiență literară a fiecărui autor. Eclecticismul real este evident prin accentul care se deplasează de la *elocință* la problemele de teoria literaturii. Despre irea lui

²⁶ Al. G. Dr ghicescu, *Tratatul de literatură – conținând: stilul – retorică – poezia – Istoria literaturii române și modele de literatură română*, București, Tipografia modernă Gr. Luis, 1887.

²⁷ Ion L. Z. Rădulescu, *Elemente de poezie română*, Sibiu, 1882.

²⁸ M. Străjănuș, *Principii de estetică și poezie*, Partea I: *Estetică*, Partea a II-a: *Poetica*, Craiova, 1893, 1896.

²⁹ Ioan F. Negruțiu, *Manual de stilistică*, ed. a II-a, Blaj, 1896.

³⁰ M. Străjănuș, *Manual de stilistică cu indicațiuni și exemple de teme*, București, 1880.

³¹ Pentru descrierea detaliată a operelor retorice ale secolului al XIX-lea, vezi Aurel Sasu, *Retorica literară românească*, p. 116-183.

elocutio de corpul retoricii și plierea acesteia pe realitățile limbii și literaturii române au dus la sporirea numărului de tratate retorice create în secolul al XIX-lea.

Limba noastră este gândită în tipare europene, prin raportarea insistentă la stadiul atins în acest sens de popoarele cu o cultură veche. Așa se explică interesul largit pentru literatură, accentul pus pe sporirea numărului de opere literare, fie originale, fie traduceri.

În concluzie, direcția retorică în cultura română este evidentă. Ca și în alte spații, retorica și-a dovedit interdisciplinaritatea abordărilor. De la dimensiunea oratorică evidentă în textele sacre utilizate în biserică și la curțile domnești, la panegirice, la scrierile hagiografice, encomiastice, la orațiile și texte de ceremonial sau la „literatură” diplomatică, analiza atentă dovedește că în spațiul românesc au existat preocupări oratorice și interes pentru retorică. Retorica și-a continuat și la noi traseul cunoscut în alte țări, existența ei durabilă fiind demonstrată și prin intermediul învălmășiturii, care a reprezentat locul ei de refugiu.

Chiar dacă până la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea în spațiul românesc nu era o delimitare foarte precisă între retorică, poetică, teoria literaturii, gramatică și stilistică, scopul retoricii nu mai era clasificarea și inventarul, ci îndreptarea spre o mișcare creatoare.

Prind împreună cu procesul de modernizare a limbii literare, retorica va sprijini „turnarea” limbii române literare în forme de comunicare adecvate civilizației moderne și va oferi, prin „confuzia” între diferitele sale funcții, posibilitatea dezvoltării plenare a unei tinere care și-a găsit puterea de a renaște mereu din propria cenușă și de a-și marca, și pe teren românesc, un drum vizibil, continuu și plin.

Retorica susține cultivarea limbii și activitatea normativă, și chiar sugerează direcțiile acestei (unificare, îmbogățire lexicală, diferențiere stilistică). În particular, am putea admite că și se datorează introducerea unui criteriu estetic în evaluarea și selecția formelor limbii, pe care îl găsim, de exemplu, la Heliade, personalitate complexă, deopotrivă autor de retorică, de gramatică și de lucrări care apar în domeniul cultivării limbii.

Continuatorii ai unei intertextualități retorice (neîntrerupte în cultura română indiferent de epocă), unii autori au recomandat ca o „datorie” a creatorilor „păzirea” regulilor, legi de netrecut ale stilisticii clasice, ce dau sens, deopotrivă, mișcării „poetice” românești.

Exploatarea în cheie mimetică a arsenalului retorico-stilistic al Antichității reprezintă pentru culturarii români ai sfârșitului secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, culturarii aflați sub fascinația perfecțiunii latinității, alinierea la un fenomen de „monumentalizare” a limbii, de „turnare” a acesteia în tipare universale. Este drept că, uneori, acest ideal retoric de limbă artistică românească era excesiv, fiind când ca limba să sune artificial. Prelucrarea retorică a limbii și organizarea retorică a conținutului vor fi, însă, o preocupare continuă a scriitorilor retorici din secolul al XIX-lea, care, în ciuda unui anumit caracter „artificial” al operei lor, au realizat efecte stilistice deosebite, chiar în limitele regulilor impuse de retorică, neputându-se nega o anumită originalitate a operelor retorice ale veacului amintit.

Conștiința stilului nu poate fi negată în perioada despre care vorbim. Această conștiință s-a manifestat într-un cadru teoretic bine instaurat, în care structurile latine le erau familiare scriitorilor, pentru că limba română se afla în acel proces de edificare retorică în drum spre o dezvoltare spirituală de necontestat sub semnul romanității.

Literatura română aflat în curs de modernizare se va dezvolta sub influența unor texte care stabileau regulile scrierii, canonul³² retoric sub auspiciile cărora trebuiau să se realizeze operele vremii. Această „așezare” sub semnul unor reguli considerate imuabile nu însemna o anulare totală a originalității. Simpla adaptare a canonicelor norme la stilul propriu al scriiturii însemna un act original.

În ceea ce privește limbajul artistic al scriitorilor de la începutul secolului al XIX-lea, acesta are încă drept prim izvor limba vorbită. Astfel, în limbajul artistic al scrierilor vremii se reflectă particularitățile ale graiului local. Scriitorii afirmă și după 1840 se vor distanța de predecesorii lor prin modernizarea expresiei, modernizare asigurată de numărul mare de neologisme, de construcții noi, de construcții elaborate și armonie a frazei.

Rolul scriitorilor de dinaintea de 1840 nu este însă de neglijat. Ei au fost cei care au încercat să adapteze noile modele romantismului european la specificul nostru național, au realizat acea sinteză dintre tradițional și inovativ, atât de necesar în epocă pentru literatura noastră, care se lupta cu vechile tipare de gândire și limbaj. Începuturile practicii instituționalizate a creației s-au aflat atât sub nevoia de „colarizare” a scriitorilor, sub necesitatea de a-i ajuta pe aceștia să depășească treptat dificultățile scriiturii prin intermediul manualelor „clasice”, cât și sub nevoia descoperirii din „lanurile” constrângerilor. În plus, dacă înem seamă că literatura are propria ei limbă, putem afirma că scriitorii din „zorii” literaturii române se aflau la momentul la care trebuiau să învețe limba poeziei, dar și „să se învețe” cum se face limba poeziei, iar manualele de retorică, stilistică și poetică reprezentau cadrul favorabil desfășurării acestui proces:

„Acum să mai fac o întrebare:

– Învățați sau știți domnia-țată limba poeziei?

– Ba nu!

– Apoi iată, domnule, pricina pentru care nu în elegii. Poezia îmi are limba ei ca și celelalte tipuri de literatură și mă tem că și în elegii trebuie să o înveți cum se învață toate limbile, ba încă și treci și prin toate învățăturile care te pot face destoinic a învăța acest meșteșug”³³.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, expresia poetică se lefuiește și, deși încă tributară exprimării convenționale, devine mai naturală, evoluând spre poetica modernă, autonomă și matură, de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Până spre a doua parte a secolului al XIX-lea, poezia se dezvoltase relativ omogen, putându-se vorbi de o generală adoptare a criteriului poeticului. Apariția lui Mihai Eminescu în peisajul literar a reprezentat elementul dinamizator al dezvoltării poeziei. Putem vorbi de o „reformă poetică eminesciană” în domeniul limbii române literare, de o „sedimentare a inovațiilor, de asimilare în profunzime a reformelor aduse – într-un interval cronologic relativ scurt – de acțiunea «Junimii» și a lui Eminescu”³⁴.

Procesul „revoluției poetice” pe care Mihai Eminescu a declanșat-o în literatura română a vizat atât planul ideilor poetice, cât și planul configurării acestor idei într-un univers

³² Limitele în spațiul cărora se mișcă o operă sunt impuse atât de mecanismele receptivității, cât și de mentalul contextului în care se naște și evoluează. Spațiul socio-cultural în care apare cea operă îi va pune amprenta profund asupra structurii sale.

³³ Ion Heliade-Rădulescu, în *Prefața la Regulile sau gramatica poeziei*, ed. cit., p. III.

³⁴ Mihaela Manca, *Limbajul artistic românesc în secolul al XIX-lea*, București, Editura Enciclopedică, 1983, p. 319.

poetic inconfundabil. Opera eminescian a produs o important schimbare de paradigmă literar, conducând la un lirism vizionar, la o hermeneutic în acord cu esența noului tip de lirism european. Această schimbare de paradigmă literar a fost posibil și realizabil printr-o original și inedit sinteză a întregii poezii scrise până la marele poet pe teren românesc.

Fără când trecerea dinspre „poetica vederii” (specific poezilor paștorești) spre o poezie a „viziunii”³⁵, Eminescu oferă literaturii române un lirism în care viziunea include vizualul, într-o construcție în care edificiul și elementele de construcție fuzionează.

Limba eminesciană reprezintă o noutate pentru literatura română din secolul al XIX-lea. Elementele de limbă introduse pentru prima dată de către Eminescu în poezie au lărgit considerabil sfera de expresie a acesteia:

„La mijlocul secolului al XIX-lea inovația eminesciană operează aceeași mutație de valori în limba poeziei timpului, pe care, în deceniile ale treilea și ale patrulea ale secolului nostru, o vor realiza operele lui Tudor Arghezi, Lucian Blaga sau Ion Barbu. Esența inovației este aceeași: atât în epoca lui Eminescu, cât și în poezia modernă, se produce o considerabilă lărgire a sferei lingvistice și expresive a poeziei [...]”³⁶.

Opera lui Mihai Eminescu a reprezentat pentru literatura română un reper esențial, un catalizator pentru dezvoltarea limbii, culturii și literaturii române, ea marcând fundamental dezvoltarea ulterioară a spiritualității noastre: „Pe cât se poate omenește prevedea literatura poetică română va începe secolul al XX-lea sub auspiciile geniului lui și forma limbii naționale, care și-a găsit în poetul Eminescu cea mai frumoasă înfăptuire până astăzi, va fi punctul de plecare pentru toată dezvoltarea viitoare a veșmântului cugetării românești”³⁷.

Dorind să concluzionez în spirit „retoric”, vom spune că opera eminesciană a contribuit esențial la impunerea „respectului” pentru limba română literară în cultura română. Întâlnind geniul eminescian, „geniul” limbii noastre a pornit pe drumul larg deschis spre modernizare, cu „lecția retoricii” învârtit:

„Respectul pentru limbă voi pururi să-l aveți,
Chiar dacă-n mari excese ar fi căsăc de ei,
Zădărnici îi dați frazei un ton melodos,
Când vorba nu-i la locu-i, e versul vicios
și mintea nu admite pomposul barbarism,
Nici versul care-nchide semețul solescism,
Când nu-i stă până pe limbă oricât ar fi de mare
Poetă-totdeauna e scrib fără valoare.”

(Boileau, *Arta poetică*)

Bibliografie

Izvoare

³⁵ Ioana Em. Petrescu, *Eminescu și mutațiile poeziei românești*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1989.

³⁶ Mihaela Manca, *op. cit.*, p. 168.

³⁷ Titu Maiorescu, *Eminescu și poeziile lui*, în *Critice*, București, Editura pentru Literatură, 1966, p. 459.

- Adamescu, Gheorghe, Mihail Dragomirescu, *Curs de limba română pentru coalele secundare. Retorica*, Ediția a 3-a, București, 1904.
- Aman, Alexandru, *Logică judecătorească sau Tratat de argumenturi legale*, urmat de Logica conținutului ei, București, Tipografia „C.A. Rosetti” și Viterhalder, 1851.
- Benescu, I., *Practic pe scurt în explicațiile retorice*, București, Imprimeria Sîntei Mitropolie, 1854.
- Crîmbeș, I., *Retorica și arta oratorică*, ediție îngrijită și note de Mircea Frînculescu, București, Editura Minerva, 1990.
- Drăghiceanu, Al. G., *Tratatul de literatură – conținut: stilul – retorica – poetica – Istoria literaturii române și modele de literatură română*, București, Tipografia modernă Gr. Luis, 1887.
- Eminescu, Mihai, *Opera poetică*, București, Editura Polirom, 2006.
- Gusti, Dimitrie, *Ritoric pentru tinerimea studioasă*, Iași, Ediția a 2-a, prima ediție, corectată și adăugită, 1875.
- Hane, Vasile, *Antologia oratorilor români*, București, Editura Socec & Co., s. a.
- Heliade-Rădulescu, I., *Regulile sau Gramatica poeziei*, traducere în românește de I. Eliad, București, Tipografia Eliade, 1831.
- Heliade-Rădulescu, I., *Opere*, vol. I-II, ediție critică cu introducere, note și variante de D. Popovici, Fundația Regală pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939-1943.
- Iorgovici, Paul, *Observații de limbă românească*, Buda, 1979.
- Leznicu, Ion, *Elemente de poezie română*, Sibiu, 1882.
- Negruțiu, Ioan F., *Manual de stilistică*, ed. a II-a, Blaj, 1896.
- Negoescu, Cristu S., *Retorica și stilistica*, București, [s.n.], 1898.
- Piuaru-Molnar, Ioan, *Retorică adecvată învătura și întocmirea frumoasei cuvânturi. Acum întâi izvodit pe limba românească, împodobită și întemeiată cu pildele vechilor filozofi și dascăli bisericeni*, ed. I, Buda, Editura Universității din Pesta, 1798.
- Pletosu, Greg., Gheție, I., *Retorică și carte de cetire pentru învățământul secundar*, Neșeu, 1909.
- Străjanu, M., *Manual de stilistică cu indicațiuni și exemple de teme*, București, 1880.
- Străjanu, M., *Principii de estetică și poezie*, Partea I: *Estetică*, Partea a II-a: *Poetică*, Craiova, 1893, 1896.
- Urechia, V. A., *Despre Elocința română*, București, Tipografia Ioan Weiss, 1887.

Studii critice

- Auerbach, Erich, *Mimesis. Reprezentarea realității în literatura occidentală*, Iași, Editura Polirom, 2000.
- Boileau, Nicolas, *Arta poetică*, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1957.
- Călinescu, Matei, *Conceptul modern de poezie: de la romantism la avangard*, București, Editura Eminescu, 1972.
- Călinescu, Matei, *Cinci fețe ale modernității*, Iași, Editura Polirom, 2005.
- Comloșan, Doina, Borchin, Mirela, *Dicționar de comunicare (lingvistică și literară)*, vol. I-II, Timișoara, Editura Excelsior Art, 2002, 2003.
- *** *Contribuții la istoria limbii române literare în secolul al XIX-lea*, vol. I-III, București, Editura Academiei, 1956-1962, vol. I: 1956; vol. II: 1958; vol. III: 1962.
- Cornea, Paul, *Originile romantismului românesc. Spiritul public; mișcarea ideilor și literatura între 1780 și 1840*, București, Editura Minerva, 1972.

- Coteanu, Ion, *Structura și evoluția limbii române (de la origini până la 1860)*, București, Editura Academiei, 1981.
- Curtius, Ernst Robert, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, în românește de Adolf Armbruster, Editura Univers, București, 1970.
- David, Doina, *Limbă și cultură*, Timișoara, Editura Facla, 1980.
- David, Doina, *Sinteze de limbă literară*, vol. I- II, Timișoara, Tipografia Universității de Vest, 1984, 1988.
- Dușu, Alexandru, *Sinteza și originalitate în cultura română (1650-1848)*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972.
- Eco, Umberto, *Limitele interpretării*, Iași, Editura Polirom, 2007.
- Florescu, Vasile, *Retorică și neoretorică. Geneza. Evoluție. Perspective*, București, Editura Academiei R.S.R., 1973.
- Manca, Mihaela, *Limbajul artistic românesc în secolul al XIX-lea*, București, Editura Enciclopedică, 1983.
- Munteanu, Basil, *Constantes dialectiques en littérature et en histoire. Problèmes. Recherches. Perspectives*, Paris, 1967.
- Munteanu, Ștefan, *Stil și expresivitate poetică*, București, Editura Enciclopedică, 1972.
- Niculescu, Alexandru, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, vol. 1: *Contribuții gramaticale*, București, Ed. Enciclopedică, 1965. vol. 2: *Contribuții socioculturale*, București, Editura Enciclopedică, 1978. vol. 3: *Noi contribuții*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 1999. vol. 4: *Elemente de istorie culturală*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2003.
- Oancea, Ileana, *Istoria stilisticii românești*, București, Editura Enciclopedică, 1988.
- Oancea, Ileana, *Romanitate și istorie*, Timișoara, Editura de Vest, 1993.
- Oancea, Ileana, *Semiostilistică*, Timișoara, Editura Excelsior, 1998.
- Petrescu, Ioana Em., *Eminescu și mutațiile poeziei românești*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1989.
- Sasu, Aurel, *Retorica literară românească*, București, Editura Minerva, 1976.
- Simion, Eugen, *Dimineața poeziei*, București, Editura Cartea Românească, 1980.
- *** *Studii de istoria limbii române literare. Secolul al XIX-lea*, București, Editura pentru Literatură, 1969.
- Vianu, Tudor, *Arta prozatorilor români*, București, Editura Minerva, 1988.
- Zamfir, Mihai, *Proza poetică românească în secolul al XIX-lea*, București, Editura Minerva, 1975.

Articole

- David, Doina, „Integrare stilistică” în limba română literară din Transilvania, în „Studii de lingvistică”, Timișoara, Tipografia Universității Timișoara, 1976, p. 131-141.
- Marino, Adrian, *Iluminiții români și «problema» cultivării limbii (I)*, în „Limba română”, XIII, nr. 5, 1964, p. 467-482; Idem, *Iluminiții români și «problema» cultivării limbii (II)*, în „Limba română”, XIII, nr. 6, 1964, p. 571-586.
- Marino, Adrian, *Iluminiții români și idealul «luminării»*, în „Iașul literar”, XVI, nr. 3, 1965, p. 42-52; Idem, *Iluminiții români și idealul «luminării»*, în „Iașul literar”, XVI, nr. 4, 1965, p. 29-40.
- Oancea, Ileana, *Istoria limbilor literare romanice și paradigmele ei teoretice. Retorica și unele aspecte ale procesului de estetizare a limbilor romanice în epoca veche*, în „Contribuții lingvistice”, Timișoara, Editura Universității de Vest, 1988, p. 100-113.